

Keszei András

Az emlékezet rétegei

Endel Tulving, az emlékezetkutatás nagy alakja egy 2007-es esszéjében felteszi a kérdést: vajon van-e az emlékezésnek 256 különböző fajtája.¹ Tulving, aki az emlékezetéről szóló munkák olvasása közben számolt össze ennyi típust, a memória működése kiváló ismerőjeként egy kicsit hitetlenkedve tekint e tetemes összegre. A kérdés az emlékezetkultusz látványos terjedése mellett a humántudományok, a társadalomtudományok és a neurokognitív kutatások területének látszólag nehezen összeegyeztethető irányzataira is utal. Ha valóban ennyiféle emlékezet van, az valószínűleg az emlékezetkutatás szétesését jelenti. A változatos jelzők ellenére a fogalom inflációja az alaposabb, egységesebb kategorizációval megállítható, sőt megfordítható. Minden bizonnyal érdemes volna közös szempontokat keresni, a fogalmak jelentésének tisztázása után, hátha van még remény, és az emlékezetkutatás univerzumának tágulása részben illúzió csupán.²

Az emlékezet funkcionális szempontokat követő értelmezése az evolúciós léptéktől (az ember emlékező képességének kialakulása) a társadalmi mikro-folyamatokig (miért emlékezünk?) több közös tényezőt emelt ki.³ Mire jó az emlékezet az egyén, a közösség, a hatalom számára? Az identitásépítő és őrző szerep, társas lény mivoltunkkal együtt a kulturális közvetítőelemek társas kapcsolatokon keresztül történő elsajátítását emeli ki fontos elemzési szempontként. Az, hogy mi kerülhet a fejünkbe emlékként, majd adott alkalommal mit hívunk elő, a történelmi örökség jóvoltából kulturálissá tett társadalmi, intézményi közeg és a pszichológiai folyamatok összjátékának eredményeként mutatkozik meg. A történettudomány és a szociológia inkább a társadalmi, kulturális közegre összpontosít, a pszichológia pedig a belső folyamatokra. Az emlék/emlékezet egyszerre külső és belső természete azt kívánja, hogy a két irányzatot minél inkább közelítsük egymáshoz, a tudományos következetesség jegyében és a megértés érdekében.⁴ Az emlékezet nem érthető meg igazán, ha csak az idegrendszert vagy csak a kulturális produktumokat vizsgáljuk. Az ember és az őt körülvevő társadalmi-kulturális valóság állandó kölcsönhatásaként születnek gondolatok és emlékek fejünkben, amelyek egyszerre kötődnek az agyhoz és a külvilághoz (kulturális produktumok: helyek, tárgyak, elbeszélések). Az emlékezetben szilárd és képlékenyebb rétegeket képezve rakódik le az idő „hordaléka”, van ami örökre elkísér, van ami idővel jelentőségét veszti, és van ami eltűnik.

¹ Tulving 2007.

² Az emlékezetkultusz robbanásszerű fejlődéséről újabban: Blight 2009.

³ Boyer 2009a.

⁴ A 256-ból a különböző területek áttekintése után 33-at javasolnak megtartani: Roediger – Wertsch 2008: 19.

A múlt tapasztalatáról és felidőzéséről sokat tudunk. E tudás azonban sokáig a különböző tudományágakba, szakterületekbe zártan működött, inkább diszciplínaorientált, mintsem problémaorientált módon, az adott terület hagyományainak megfelelően. Az emlékezést/emlékezetet a neurológiától a történettudományig seregnyi kutató vizsgálja már jó ideje, figyelemre méltó eredményekkel.⁵ A különböző területek eredményeinek szisztematikus összekapcsolása azonban, a ritka kivételektől eltekintve, csak az utóbbi időben kezdődött el.⁶ A megoldást láthatóan nem valamiféle egységes társadalomtudomány (a történetírást is integráló) utópiája jelenti, hanem annak tudatosítása, hogy az emlékezés folyamatában az ember fizikai valójában és kultúrafüggő, kulturális eszköztárral felvértezett lényként vesz részt, nagyrészt e folyamatnak, illetve eredményeinek köszönhetően boldogul a világban, határozhatja meg önmagát az időben.⁷ Mindez, úgy tűnik, társadalmi szinten is működik: a nagy individualizációs folyamat ellenére alapvetően továbbra is ösztönös csoportlények vagyunk.⁸ Az emlékezés dinamikus folyamatként teszi a múltat a jelen részévé.

A folyamat sokszor társas környezetben zajlik. Amit felidézünk, ha magányosan is tesszük, a közös kulturális produktumok (nyelv, történetformák, anyagi kultúra) segítségével kerül a tudat színpadára. Hogy ez valójában sohasem véletlenszerűen történik, az a tudatos felidőzés kontextusa esetén nyilvánvaló (nem találok a kulcsom), de amikor csak valami úgy akaratlanul, látszólag „magától eszünkbe jut” (képek, jelenetek), akkor is elindította valami a folyamatot. A dinamikát az önéletrajzi emlékezet kutatói szerint a működő én/szelf tervei, céljai, törekvései biztosítják: az emlék azért bukkant föl, mert foglalkoztat, érint.⁹ Az elfojtott emlékek időről időre feltörnek, mert nem sikerült a szelfbe integrálni őket, veszélyeztetik az énképet, identitást. A működő én koherenciára törekszik, az élmények ennek megfelelően rendeződnek a személyes múltban, állnak össze személyes múlttá, ami pedig ezt problematikussá teszi, azt távolíthatjuk ugyan, de be nem építhető darabként, potenciális veszélyforrásként „emlékezetes” marad. Az emlék érzelmi jellegének, jelentőségének megváltoztatása révén próbáljuk enyhíteni az eredeti élmény fájdalmát, hogy ne rombolja túlságosan

⁵ Az agy különböző területeinek emlékfelidőzéshez kapcsolódó funkcióitól, együttműködésétől a társadalmi és a kulturális funkciókig, lásd Brockmeier: 2010. A filozófiai hagyományból Ricoeur és Assmann főleg Szent Ágoston, Locke, Husserl, Bergson, illetve Gadamer és Nietzsche munkáit emelik ki. Ricoeur 2004: 93–132; Assmann J. 2006: IX–X. és 5–7. A pszichológia emlékezetkutatásai a kísérleti paradigma jegyében a 19. század utolsó harmadában kezdődtek, a szociológia Halbwachs 1925-ös munkájával állt be a sorba, a történettudomány a 80-as évektől fedezte fel magának a területet, lásd Boyer 2009: 3–28; Conway 2009: 33–61; Nora 1999; Gyáni 2000; K. Horváth 1999.

⁶ Nora és Assmann sokat merítenek Halbwachs munkáiból, a rendszeres összekapcsolódás igényére, esetenként tényére: Boyer – Wertsch 2009.

⁷ Bruner 2001: 2–4.

⁸ Boyer 2009b: 299. Itt Tajfel, Ridley, Levin és Kurzban eredményei alapján az olvasható, hogy „[a]z emberek spontán módon szerveződnek csoporttá, a kölcsönös bizalom egy alapvető szintje mellett, ami biztosítja az együttműködést és a kölcsönös előnyöket.”

⁹ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271–273; Williams – Conway 2009: 56–57.

a magunkról alkotott képet.¹⁰ A közös élmények sajátossága abban érhető tetten, hogy a csoportkötélekek különböző fokozataival találkozhatnak. Nem mindegy, hogy egymástól függetlenül, mondjuk véletlenül odavetődve tapasztaltunk meg valamit, vagy egy működő csoport tagjaival együtt.¹¹ Az sem mellékes továbbá, hogy e csoport sorsa miként alakul a későbbiekben: együtt marad, gyengülnek a tagok közötti kapcsolatok, esetleg megszűnnek. Az emlékek hordozók nélkül nem maradhatnak fenn, az egyén pedig sok esetben kevésnek, gyengének bizonyul.¹² Ha nincs közösség, amelyben érdemes volna felidézni a múlt eseményeit, akkor az egykori tapasztalat emléke elhalványulhat. A közösség nem úgy emlékszik, mint az egyén, hiszen kollektív idegrendszer, tudat valójában nincs, de vannak olyan emlékek, amelyek csak egy csoport újra alakulásával jöhetnek elő, a közös, kölcsönös felidézés folyamán.¹³

HOL VAN AZ EMLÉK?

Kézenfekvőnek tűnik a válasz: bennünk, nyilván a fejünkben. Az emberi emlékezet, mint afféle nehezen felfogható méretű tárház, Szent Ágoston óta népszerű metafora.¹⁴ Az egykori tapasztalatok valahogy rögzültek, aztán időről-időre előbukkannak, néha tudatos erőfeszítés eredményeképp, néha hivatlanul.¹⁵ Ezek szerint valamiféle állandó és teljes tudáskészlet van a fejünkben. A neurokognitív kutatások, a várakozásokkal szemben, nem erősítették meg e képet: nem találjuk az emlékeket, de még az emlékezés sem nagyon különböztethető meg a képzelettől.¹⁶ Ahogy Hobbes írta a Leviathanban: a kettő valójában egy és ugyanaz. Emlékszünk vagy csak képzeljük, a kettő olykor összemosódhat. Idegrendszerünk nem is tesz különbséget a kettő között.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ne volna olyasmi, amit – teljes joggal – emléknek, emlékezésnek nevezhetnénk, csak éppen az tűnik egyre biztosabbnak a kutatások alapján, hogy az eredeti, úgynevezett fenomenológiai lenyomatokat, amelyek az emlék töredékes, képszerű magját jelentik, minden egyes előhívás során újraalkotjuk egy nagyobb egészzé, azaz a felidézett emlékké.¹⁷ Az emlék múlthoz tartozását, hogy van múlt és az események időben követik egymást, az egyedfejlődés során, a nyelvelsajátítással és a történetek szülői segítséggel zajló értelmezése révén tesszük tudatossá.¹⁸ A jelentés, amely a múltat sajátosságaival felruhazza, azaz egyértelmű, vonatkoztatási keretekkel rendelkező múlttá teszi,

¹⁰ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271.

¹¹ Sutton 2008: 29–30.

¹² Kónya 1999: 555–557. (Halbwachs alapján.)

¹³ Sutton 2008: 27–31; Olick 2008: 155–157; Olick 1999; Assmann J. 2008: 110–112.

¹⁴ Ricoeur 2004: 98; Brockmeier 2010: 7–8.

¹⁵ Erdelyi 2008: 276.

¹⁶ Brockmeier 2010: 20–24.

¹⁷ Boyer 2009a: 6.

¹⁸ Nelson – Fivush 2004: 507.

kívülről jön. Az újraalkotás folyamán számos tényező összjátéka határozza meg, hogy milyen is lesz az emlék.

Az emlék „hordozója” ezek szerint csak részben az egyéni elme, ugyanilyen fontos az előhívás közege, legyen az magányos (de társadalmi jelentésekkel és elvárásokkal átszőtt) vagy társas helyzet, illetve a kulturális produktumok rendszere (nyelv, narratívumok, jelképek, tárgyak), amelyek segítségével magunk és mások számára megformáljuk az emlékeket.¹⁹ Az emlékezet ilyen értelemben mindig kulturális tevékenység. Nem tudjuk másként megfogalmazni a múltra vonatkozó tapasztalatokat, csak külső segédlettel. Mint Jan Assmann írja: a teljesen egyedi „magánemlék” végső soron elképzelhetetlen.²⁰

Az emlékezés folyamata emiatt kettős természetű, egyéni idegrendszer nélkül nem működik, mégis alapvetően társadalmi konstrukció. Az a tény, hogy kulturális eszköztárral működő társadalomban élünk, amelyet a közösség folyamatosan módosítva ugyan, de tovább is ad a következő nemzedékeknek, azt eredményezi, hogy társadalmi életünk normáival, értékeivel, jelentéseivel ad értelmet és formát tapasztalatainknak, ami „a legmélyebb személyes élményeinkre is hatással van.”²¹ Halbwachs kissé túloz, véli Assmann, amikor azt írja, hogy a képzeletbeli egyedül felnövő embernek nem lehetnének emlékei. A lényegyet tekintve ez azonban mégsem túlzás, hiszen mire emlékezhetne az érzelmeket kiváltó társas kapcsolatok, kultúra híján.²² Michael Tomasello *Gondolkodás és kultúra* című könyvében úgy fogalmaz, hogy ha kitennénk még beszélni nem tudó kisgyerekeket egy lakatlan szigetre, s valami csoda folytán életben maradnának, előről kellene kezdeniük a kulturális evolúciót: nyelv, tárgyak, matematika, mindent újra kellene alkotniuk. Az ember gyors fejlődését a tudás átadásának és felhalmozásának köszönheti, melynek során kisebb-nagyobb ugrásokkal halad a jelen felé.²³ Az emlékezetnek mint a reprezentációk tárolásának, illetve újraalkotásának ebben nyilván fontos szerepe van.²⁴ Az írás mint külső emlékezeti tár kialakulása és elterjedése a folyamat felgyorsulását eredményezte: a memóriakapacitás sokszorosára nőtt és az emlékezet formái is megváltoztak.²⁵

Az egyéni és a kulturális szint közé ékelődő társadalmi vagy kommunikatív emlékezet feladata a kanonizált hagyománykincs használata mellett megfelelni a társadalmi lét mindennapos kihívásainak, a kölcsönös kötelezettségek rendszerén át fenntartani valamiféle egységet, közösséget, folytonosságot, egyszóval

¹⁹ Assmann J. 1999; Assmann J. 2008: 211; Sutton 2008: 37: „...mivel az információ általában nem stabil, elkülönült formában tárolódik az agyban, ezért a világ számos, egyéb »berendezésével« emlékszünk”. És kicsit előbb: [az emlékezés] „...a neurális szinttől a testen keresztül a társadalmi, intézményi, anyagi források közvetítésével valósul meg.” Sutton 2008: 36.

²⁰ Assmann J. 2006: 3. Az emlék és az emlékezés a szocializáció eredménye és oka is.

²¹ Assmann J. 2006: 3.

²² Halbwachs 1994 [1925]: V–VI.

²³ Tomasello 2002: 9–20.

²⁴ Donald 1997.

²⁵ Goody 2001: 132–151; Rubin 1995: 310–320. Döntően szóbeli kultúrákban az emlékezetesség a nyelv és az előadás ritmusától, formájától, képszerűségétől függ.

identitást.²⁶ Mint említettük, a közösség is emlékezhet, a csoport minőségétől függő hatékonysággal. A kölcsönös kötelezettségekkel összefűződő egyének egyfajta mi tudatot birtokolnak, ami a közös célok megvalósítása, emlékek felidézése idején lép működésbe.²⁷ Ha egy baleset különböző, egymást nem ismerő szemtanúi felidéznek a történeteket, akkor ez valószínűleg nagyon hasonló beszámolókat eredményez, mégsem közös emlék. Nem elég ugyanarra az epizódra emlékezni, a kollektív emlék ennél jóval többet feltételez: a csoport tagjainak közös elkötelezettséggel kell emlékeznie (amihez nem kell feltétlenül ismerniük egymást) a megfelelő emlékre, meghatározott módon.²⁸ A közösségi létet kell tehát érintenie. A forradalmi események emlékei az egykori elkötelezettséget közvetítik a jelen számára. Az emlék relevanciáját a kik voltunk/vagyunk, miért harcoltunk/harcolunk kérdésekre adott válaszok teremtik meg. Vagy ahogy később látni fogjuk: a pannonhalmi diákok közös élményei az előzetes tapasztalatok és tudás alapján emeltek ki és értékelték bizonyos elemeket: az osztályidegen családból származó gyermek számára mást jelentettek és jelentenek ma is az akkori események, mint a környék falvaiból bejárók számára.

Az emlékezet tehát amellet, hogy elszigetelt egyéni szinten is működik, amikor a külső hatások egyfajta, az emlékhöz vezető kulcsoknak tekinthetők, a csoport szintjén is kialakulhat, sőt, valójában csak ott. Ez a csoportlét természetes velejárója, az emberek egymásra utaltságának következménye. A csoport tagjait nagyrészt az interakció során közösen kialakított, nyilvánossá tett reprezentációk, illetve azok tartós fennmaradása köti össze.²⁹ Közösen felidézett, birtokolt produktumok, amelyeket néha közösen is alkotunk.

MIFÉLE EMLÉKEK?

Az emlékezés során gyakran nehéz különbséget tenni a különböző emléktípusok között. Az egységet az önéletrajzi emlékek autoetikus jellege biztosítja: tisztában vagyok emlékem saját mivoltával, én tapasztaltam meg a múlt adott eseményét, el is tudom helyezni a múltban. Az identitást építő és hordozó önéletrajzi emlékezet alaprtegét a múltban megtapasztalt epizódok adják: az epizodikus emlékek kapcsán az ember teljes joggal állíthatja: „emlékszem”. A felidézett információ valóban emlék jellegű: mintegy újra átéljük a múlt eseményeit.³⁰

²⁶ Assmann A. 2008a: 65–66; Assmann 2006: 6–11; Assmann 1999: 129–158. A narratív eszközökről lásd Pataki 2003: 36; Pataki 1999: 579.

²⁷ Gilbert 2009: 276–277.

²⁸ Sutton 2008: 41.

²⁹ Sperber így határozza meg a kultúrát. (Sperber 2001a: 52.)

³⁰ Epizodikus és szemantikus emlék megkülönböztetésében az ést származású, Kanadában élő Endel Tulving klasszikus munkáira támaszkodik az emlékezetkutatás. Egy 2002-es írásában az epizodikus emlékezet jelentőségét humánspecifikus mivoltában ragadja meg: csak az ember képes mentális időutazásra, időkapszulába zárt múltdarabka értő felidezésére (képes elhelyezni a múltban, térben): Tulving 2002: 283.

Az emlékezet emellett egyéb formákat is ölthet, lehet procedurális jellegű: gyakorlatok, eljárások, mozdulatsorok formáját rekonstruáló mozgáshoz kötött, emlékként nem tudatosított. Harmadik fő típusként lehet szemantikus, amelyről leginkább csak az mondható el: „tudom”. Ebben az esetben talán nagyjából az is rekonstruálható, honnan ered a tudás (az iskolában tanultam, a szüleimtől hallottam), mégsem beszélhetünk az epizodikus értelemben vett emlékjellegről élményszerű felidézés, újra átélés híján, azaz, ha az ismeret megszerzése nem kapcsolódik felidézhető egyedi emlékekhez.

Tudásunk jelentős részével így vagyunk: emlékszünk rá, de „csak” tudjuk. Az emlékezet, emlék tehát nagyrészt tudás, amit a hétköznapok során sokszor nem is tartunk emlékeknek, pedig joggal tekinthető annak, hiszen valamilyen kapcsolatba kerültünk vele és időről-időre felidézzük.³¹ Képek és szövegek egyaránt lehetnek emlékek. Személyes élmény vagy „homályos eredetű” tudás útján birtokolt reprezentációkként idézzük fel magunkban (mentális reprezentáció) és mások előtt (nyilvános reprezentáció). Minél többen birtokolnak egy reprezentációt annál nyilvánosabb a tudás, illetve hatékony annak terjedése. Az egykor megtapasztalt és másokkal is megosztott múlt szemantikus emlékké válhat. Az emlékezet kettős természete, az a tény, hogy a külvilágban is ott van és a fejünkben is, az emlék belsővé tételének dinamikájára hívja fel a figyelmet, mind az egyén, mind a csoport szintjén.

Vajon milyen mintázatai vannak csoportszinten az emlékeknek és miért?³² Ricoeur szerint az egyéni és a kollektív kettőségének feloldásához a kulcsot a fenomenológiai hagyomány (én emlékezem) és a szociológiai irányzat (a Halbwachsféle társadalmi keretek és tevékenység) összeegyeztethetősége adja: a nyelv, a narratívumok és a diskurzus segítségével formált gondolkodás lehetőséget nyújt az emléktulajdonításra. A másik helyébe képzelve magam úgy gondolom, neki is hasonló emlékei vannak.³³ A közös emlékezés, mint a beleélési képesség, a valahova tartozás igénye és a külső kulturális produktumok által lehetővé tett dinamikus folyamat az egyéni tudatba „zárkózó” pszichológiai hagyomány és a csak a külső produktumokat hangsúlyozó szociológiai paradigma összehangolásának fontosságára és lehetőségére utal.³⁴ Az emlék valóban egyszerre van kint is és bent is.

Nem személyes élmény alapján, de tudom – mondják az egykori pannonhalmi diákok az 56-os eseményekről. Az adott társadalom és kultúra stabilitását voltaképpen az határozza meg, hogy a szemantikus és a procedurális emlékezet tartalma milyen széles körben és mennyire tartósan terjed el. A terjedés

³¹ Boyer 2009b: 312–313.

³² Hirst – Manier 2008; Wertsch – Roediger 2008: 319–320. Utóbbiak Yadin Dudai alapján a kollektív emlékezet három összetevőjét emelik ki: a birtokolt tudás összességét (amit a magyarok tudnak az 50-es évekről), egy sajátos viszonyulást a múlthoz (az 56-osok képe a társadalomban), és egy folyamatot (amely révén ezek az időben alakulnak).

³³ Ricoeur 2004: 124.

³⁴ Olick 1999: 337–343; Hirst – Manier 2008.

mikéntjére és okaira vonatkozóan többféle elképzelés is létezik.³⁵ Nagyszabású, több diszciplína eredményeit integráló koncepcióvá Dan Sperbernek és a sperberianus antropológusoknak köszönhetően az epidemiológiai magyarázat vált, amely a velünk született és a fejlődés során a megfelelő tapasztalatoknak köszönhetően aktiválódó kognitív modulok működésétől az intézményi korlátokig terjedően igyekszik megragadni a kulturális átadás szabályszerűségeit.³⁶ Mint Lawrence Hirschfelddel közösen írt cikkében állítja, távol áll tőlük a pszichológiai redukcionizmus, de az bizonyos, hogy a pszichológiai tényezők kulcsfontosságúak a kultúrában, továbbá: „[e]zen tényezők némelyikénél nyilvánvaló, hogy inkább az érzelmekhez, mint a kognícióhoz kötődnek.”³⁷ A történelem, az emlékezés/emlékeztetés rituális politikai aktusai a szemantikus formát használják selektív módon. A jelenbe idézve a múlt eseményeit az azonosulás érzelmi vonatkozásai egyfajta kollektív önkép alapján jelölik ki az emlék helyét, a közösen vállalt identitás, sorsközösség teszi sajátunkká az emléket.³⁸ Képzletben átéljük, amit valójában nem élünk át, azonosulunk: az emlék közösségi identitásunk részévé válik.

KÖZÖSSÉG, ÉRZELMEK, IDENTITÁS

Ahogy az egyén az önéletrajzi emlékezetben többféle idősíkot alkalmazó elbeszélésekben keresztül konstruálja meg identitását, úgy a közösség is létrehozza a maga önértelmező narratívumait.³⁹ A folytonosság és a koherencia fenntartása érdekében az identitásnak a közösség szintjén hatékony hordozókra és közvetítőkre van

³⁵ Pszichológiai, antropológiai és szociológiai szempontokat is figyelembe véve Hirst és Manier foglalja össze az emlék terjedésének lehetséges formáit. Ezek szerint van, amikor a tömegesen megtapasztalt dolog nagyjából mindenki számára egyértelmű, azonos jelentéssel bír, így is épül be a közös emlékek közé. Máskor az egyének vagy kisebb csoportok emlékeinek terjedését tapasztaljuk, változatos formában. A saját csoporton (ingroup) belül nagyobb az esély arra, hogy a tagok emlékei hasonlóak legyenek. Hirst – Manier 2008: 193.

³⁶ Sperber 2001b; Sperber – Hirschfeld 2004: 45. A velünk született modulok segítenek felismerni az arcokat, megtanulni a nyelvet, megérteni a fizika törvényeit naiv szinten (mi történik, ha két tárgy ütközik); másokat gondolkodó, szándékokkal, vágyakkal rendelkező lényekként felfogni; a különböző fajokat és fejlődésüket megérteni; embercsoportokat természetesnek tekinteni. „A kulturális reprezentációk terjedésének, stabilizálódásának és fejlődésének többféle oka lehet. Segítik vagy gátolják e folyamatokat a demográfiai és egyéb ökológiai tényezők, különösen az emberalkotta környezet és a vallás, oktatás, politika intézményei.” Az ökológiai, a szociológiai és az érzelmi tényezők is nagyon fontosak, nem csak a moduláris alap: közösen alakítják a kultúrát. Pascal Boyer a vallás minimálisan intuícióellenes vonásait jelöli meg emlékezetesként, ami hozzájárul a vallásos képzetek fennmaradásához: Boyer 2009b: 293–296. A sperberianusok Hirschfeld 2007-es szóbeli közlése alapján: Pascal Boyer, Scott Atran és ő.

³⁷ Sperber – Hirschfeld 2004: 45.

³⁸ Blatz – Ross 2009: 228–229; Assmann A. 2008a: 66–67.

³⁹ Williams – Conway 2009: 41–46; Wertsch 2009: 132–135.

szüksége.⁴⁰ A velünk született „csoporthajlam” és a biztos kötelékek iránti állandó vágynak köszönhetően Nietzsche és Freud véleményétől eltérően nemcsak teherként, kényszerként élhetjük meg a kultúrát, hanem lehetőségként is, hogy tartozunk valahova.⁴¹ Emlékeink érzelmi telítettségét a figyelemre, elismerésre, kötődésre vágyó ember sikerei és kudarcai magyarázzák. „Működő énünk” céljai és tervei jelentős részben e beágyazódás megvalósításával foglalkoznak. A kommunikatív emlékezet kialakulása során az egyének közötti viszonyok érzelmi töltete nagyon fontos szerepet játszik.⁴² A szeretet, ragaszkodás, kötődésvágy, gyűlölet, harag, bizalmatlanság, fájdalom, büntudat, szégyen érzései elválaszthatatlanok az emlékektől, valójában ezek alapján határozzuk meg őket. Az érzelmek szerepét az önéletrajzi emlékek és az általában pontos, részletes emlékként leírt villanófényvagy vakuemlék kapcsán empirikusan is igazolták a kutatások: az erős érzelmi töltetű emlék maradandóbb, mint az átlagos, érzelemmentesebb.⁴³

Nem emlékezhetünk mindenre, a felidézést a múlt eseményeihez kapcsolódó érzelmi viszonyok látják el perspektívával, az érzelmi relevancia teremti meg a kommunikatív emlékezés struktúráját az emlékképek, de (kiegészülve az értelmező tevékenységgel) a narratívumok esetében is.⁴⁴ A valahova tartozás vágya a kollektív emlékezet által közvetített identitás részesévé teszi az egyént, akinek tudatába a társadalom mintegy beleírja értékeit, normáit, megteremtve a felettes ént vagy lelkiismeretet, amely ott örködik cselekedeteink felett, állandóan szembebesítve az egyént a társadalmi elvárásokkal.⁴⁵

A nagyjából három generációt és nyolcvan évet felölelő kommunikatív emlékezet a társas viszonyok révén, a társadalom által közvetített módon, biztosított eszközökkel marad fenn (a szocializáció feltétele és eredménye is az emlékezetnek, írja Assmann), hosszabb távon, nagyobb közösségeknek azonban ennél többre van szükségük. Identitásigényüket az intézményesített kánont közvetítő kulturális emlékezet hivatott kielégíteni.⁴⁶ A kommunikációs emlékezet valóságán túli múlthoz nyúl vissza a társadalom, amelynek nem kell feltétlenül hitelesnek lennie, mert ez az azonosulás szempontjából gyakran hátrányos volna. Mítoszok, legendák, féligazságok, a relatív történelemmel szemben abszolút emlékek: érzelmi töltet és azonosulás csak így kapcsolódhat össze.⁴⁷ Az emlékezet egyféle

⁴⁰ A Conway-féle én-emlékezeti rendszer társadalmi szintű alkalmazására: Wessel – Moulds 2008: 290–291.

⁴¹ Assmann 2006: 6.

⁴² Pennebaker – Gonzales 2009: 185–191; Lambert – Scherer – Rogers – Jacoby 2009: 198–199; Assmann J. 2006: 3–4.

⁴³ Christiansen – Safer 1995: 223, 238; Robison 1995: 199–200. Barclay 1995: 123. „Életünk eseményeit jelentéssel az ruházza fel, hogy funkcionális érzelmi állapotokkal tudjuk összekötni őket, a szelf akkor őrzi meg érzékelhető koherenciáját, ha egy használható tér-idő rendszer keretei szervezik, értelmezik és magyarázzák az élet eseményeit.”

⁴⁴ Assmann J. 2006: 3.

⁴⁵ Assmann J. 2006: 6–7.

⁴⁶ Assmann A. 2008b: 104–105.

⁴⁷ Nora 1999; Assmann A. 2008a: 65.

perspektívát alkalmaz, nem tűri a többértelműséget.⁴⁸ A példamutató, hazafias, jó ősökkel azonosulunk. A múlt örökségközpontú felidezésének nem az a feladata, hogy pártatlan tanulmányozásra sarkalljon, hanem sokkal inkább az, hogy azonosulásra késztesse. A nemzeti múlt, mint közös örökség jelenközpontú célokat szolgál: meggyőz, megerősít, mozgósít.⁴⁹

A történelmi események emléke, attól függetlenül, hogy személyes tapasztalathoz kapcsolódik vagy sem, erős érzelmeket válthat ki. Néhány nappal Kennedy elnök meggyilkolása után Lyndon Johnson és Martin Luther King beszégetése tanúskodik arról, hogy a kollektív nemzeti gyász közepette kiváló alkalom kínálkozott a Kennedy által támogatott polgárjogi törvények elfogadtatására.⁵⁰ Az érzelmi reakció, ha tömegessé válik, veszélyes fegyvert jelenthet a politikai manipuláció számára. Az identitáspolitikai és a történelmi emléktanyag természetes kapcsolata a politika céljaitól függően teremthet érzelmileg érintett (ha úgy tetszik, manipulált) közösséget. Eredendő esszencializmusunkat, vagyis azt a velünk született hajlamot, hogy a különböző élőlényeknek valamiféle belső, változatlan lényeket tulajdonítsunk, csaknem természetes módon alkalmazzuk a különböző társadalmi csoportok esetében is.⁵¹

A belső lényeket sokszor nem valamiféle vállalt sorsközösségként, hanem velünk született változatlan magként felfogva, a különböző csoportok könnyen válhatnak zárt, idegen formációkká, melyek „annyira különböznek”, hogy ez kizár mindenféle közeledést. Az erre építő identitáspolitikai veszélyeire a 20. század tragédiái után aligha kell már felhívni a figyelmet. A totalitárius rendszerek előszeretettel éltek a kizárás politikai eszközével, esszencializáló ideológiákkal, az éberség, belső koherencia fenntartása érdekében. Hogy ez éppen etnikai, „faji” vagy az osztályideológia alapján történik, e tekintetben másodlagos. Az idegen lényegét tekintve az, akár valamelyik etnikai vagy felekezeti, akár társadalmi csoporthoz tartozik. Az 50-es években épp az osztályidegenek szenvedték el ennek az ideológiai alapú identitáspolitikának a következményeit.⁵² Az 56-os események ezért is működhetnek hatékony „ellenemlékezetként”, a rendszer alapjait megrendítő igazság- és szabadságvágy győzelmeként és elárulásaként.

A kulturális emlékezet mítoszai másként működnek a zárt, diktatórikus rendszerekben, mint a nyitott demokratikus berendezkedés keretei között. Az archívum, ami a kulturális emlékezet referenciátárának és utánpótláskészletének tekinthető, és a kánon, ami a működő kulturális emlékezetet jelenti, közötti viszony idővel változhat.⁵³ A rendszernek stabilitásra van szüksége, ezt a társadalom szintjén a rendszeres időközönként (az állami ünnepek rituális nap-tára szerint) megismételt együttemlékezések, kommemoratív ceremóniák révén

⁴⁸ Winter 2009: 267; Wertsch 2009: 126–127.

⁴⁹ Lowenthal 1998: 88–172.

⁵⁰ Lambert – Scherer – Rogers – Jacoby 2009: 213.

⁵¹ Haslam 1998; Gil-White 2001; Mahalingam 2007.

⁵² Standeisky 1995.

⁵³ Assmann A. 2008b: 101–102.

is igyekszik megteremteni.⁵⁴ Az, hogy mi kerül a kánonba, mit tesznek a kulturális emlékezet tárgyává, a rendszer jellegétől, ideológiájától függ. A működés sikerét jelzi, ha az emlékezés megerősíti a „mi” tudatot, mégis ha csak az emlékezés idejére is, de újra összekapcsolja azt, ami az egyén fejében és a közösség életében szétesett.⁵⁵ A társadalom is képes emlékezni, s e tevékenységének fontos szerepe van a folytonosság fenntartása, az egyén számára tartós referenciacsoportként, identitásforrásként szolgáló közösség erősítése miatt.

HOGYAN SZÜLETIK A TÖRTÉNELEM?

Önálló fejezet vagy csak lábjegyzet? Ez a meglepő kérdés a jelen és a közelmúlt eseményein töprengve, illetve a múltat tanulmányozva gyakran felmerülhet. Látványos nagy események néha ide, néha oda kerülnek. A rengeteg eseményből mit és miért őriz meg az utókor, s milyen eszközökkel?⁵⁶ Hogyan befolyásolja a társadalom emlékezete a történetírói gyakorlatot? Valószínűleg ezek a legfontosabb kérdések e téren. Az egykor élő emlékezetként őrzött hagyománykincs továbbadása az írásbeliség tömeges elterjedése és az iparosodás okozta társadalmi felfordulás következtében egyre problematikusabbá válik. A társadalom elszakad múltjától, eltávolodik tőle, majd történelem és nemzeti emlékezet formájában visszahozza azt. A kettő gyakran össze is mosódik az identitáspolitikai szolgáltatásban. Pierre Nora annak idején megvilágította a folyamat lényegét.⁵⁷ Az „emlékezet helyek” és az emlékező közösségek gyarapodásával az egységes nemzeti múlt kánonja lassan szétesik.⁵⁸ Heller Ágnes úgy véli, hogy a modern civiltársadalomnak, éppen sokfélesége és a kizárólagosság elutasítása miatt nem lehet valódi kulturális emlékezete. Az állam a hatalom identitáspolitikája jegyében igyekszik kisajátítani a múlt szeleteit.⁵⁹

Jó példa 1956. október 23. hivatalos ünneppé tétele. Amióta nem ellenemlékezet, elszakadván ellenzéki szerepétől, az emberek egyre kevésbé tudják, mit is ünnepelnek. Minél többféle valódi működő közösség létezik, annál nehezebben integrálja a hivatalos kánon egyféle kulturális emlékeztetést a közös múltat. A történészek választhatnak: bezárkóznak a szakmai hagyományok közé, és

⁵⁴ Connerton 1989: 83–88. A habituális emlékezet fogalmát vezeti be e rítusok kapcsán. Az emlékezet ezek révén a „testbe íródik”. Akkor működnek a leghatékonyabban, ha egyéb közösségi, családi vonatkozások, érintettség is tetten érhető, mint az I. világháborús veszteségre emlékeztető július 1. esetén. Winter 2009: 266.

⁵⁵ Assmann J. 2006: 11.

⁵⁶ A kérdés tárgyalásában a médiumok szerepének hangsúlyozásával: Kansteiner 2002: 189–195. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy miképp lesz az összegyűjtött emlékekből kollektív emlékezet. Ez utóbbi folyamatjellegén van a hangsúly. Olick 2008: 155–159; Wertsch – Roediger 2008: 319–320.

⁵⁷ Nora 1999.

⁵⁸ K. Horváth 2005: 35. Az emlékezet hely kifejezést javasolja.

⁵⁹ Heller 2001. Hasonlóképpen vélekedik Elena Esposito a kollektív emlékezet kapcsán az egyre összetettebbé váló társadalmakban: Esposito 2008: 183–184.

elfogulatlan beszámolókkal kísérleteznek, vagy beállnak a sorba, és az emlékezést szolgálják.⁶⁰ A történeiszt a problémahorizont kapcsán a múlt igazítja el, pontosabban annak valamiféle emlékezete a releváns kérdésekben. Saját szocializációs közegének múltja őt sem hagyja érintetlenül, nem vonhatja ki magát az identitáskérdések alól, valamilyen módon a legobjektívabb feldolgozások is erre reflektálnak (a kérdések közvetlen felvetésével, vagy éppen a témaválasztással szándékosan eltávolodva ezektől). Az emlékezetben őrzött történelem konstrukciója láthatóan ideologikus célokat és identitáspolitikát is tükröz, éppen ezért érdemes megvizsgálni, hogy a különböző események közül vajon melyek fontosabbak egy társadalom életében perspektivikusan is.⁶¹ A történelmi események sokaságából a történeiszt is perspektivikusan válogat, folyamatosan kutatva a múlt relevanciáját a jövő és a jelen számára. Magyarországon a mohácsi vész jelentősége Trianon hatására is újabb megvilágításba kerül: a nemzetiségi ellentétek története különösebb erőfeszítés nélkül visszavezethető a török hódoltság idején elszenvedett embervesztéshez, illetve ennek következtében az etnikai arányok megváltozásához.⁶² Úgy tűnik nem függetleníthetjük magunkat teljesen a jelentől, attól, ami idővel a társadalom számára is fontosnak bizonyult.

Hogyan szelektál a társadalom a különböző események között? Vajon 2001. szeptember 11. egy emberöltő múltán lábjegyzet marad csupán vagy önálló fejezet a 21. század történetét tárgyaló munkákban? Az elmúlt évtizedek eseményeinek vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a közösség az ismert emlékezeti folyamatok mellett a társadalmi dinamika hatására alakít maradandóvá egy emléket.⁶³ Jobban emlékszünk váratlan, látványos, megrázó eseményekre. Ezek közül azonban csak azok maradnak fenn hosszú távon, amelyek továbbra is foglalkoztatják az embereket, alapvető változást eredményeznek életükben, következményeiket tekintve kedvező képet festenek a közösségről, ráadásul a megfelelő életkorban érték az embert.⁶⁴

Az Egyesült Államokban végzett követéses vizsgálat eredményei szerint az öbölháborúhoz képest 2001. szeptember 11. az előbb felsoroltak alapján jó eséllyel kerül önálló fejezetként a jövő történelmi emlékezetébe és a korszak nagy összefoglaló munkáiba. Az előbbi jelentőségét az emberek számára nem igazolta az idő, emléke megfakult, valószínűleg csak lábjegyzet marad, pedig 1991 elején, a sivatagi vihar hadművelet első hetében estétként az amerikai városok utcái szinte teljesen elnéptelenedtek, az emberek a tévén keresztül követték az eseményeket. Kezdetben úgy tűnt (a hivatalos retorika ezt közvetítette), hogy a Szovjetunió bukása után nemzetközi összefogással folyik a küzdelem a szabadságért, az igazságért és a demokráciáért. Egy évvel később azonban a csapatok hazatértek,

⁶⁰ Gyáni Gábor több tanulmányában is foglalkozik a kérdéssel. Lásd például: Gyáni 2010: 68–84, 85–102.

⁶¹ Pennebaker – Gonzales 2009: 172 – 175; Blatz – Ross 2009: 226.

⁶² Gyáni Gábor Mohács tragikus képe kapcsán mutatja be ezt: Gyáni 2010: 117–133.

⁶³ Erdelyi 2008: 276.

⁶⁴ Pennebaker – Gonzales 2009: 171–193.

Irakban Husszein maradt hatalmon, a nemzetközi politikai élet nem jutott konszenzusra a helyzet értékelését illetően. (Az olaj a fontos vagy a demokrácia?) A háború tehát következményeit tekintve nem bizonyult jelentősnek.⁶⁵ A szeptember 11-i terrortámadás ezzel szemben amellett, hogy közösségként is foglalkoztatta az embereket, az ártatlanokat ért támadás következményeképp negatív érzelmi csúcspontot jelentett, az amerikaiak félelemről, aggodalomról, bizonytalanságról számoltak be. Mintegy 75 000 internetes blog vizsgálata alapján, az emberek a kezdeti megrázkódtatás után a kisebb közösség (család, barátok) társaságát keresték, másokkal megosztva mintegy eltávolítva maguktól az élményt: ennek köszönhetően ez egy másokkal kölcsönösen megosztott, közösen formált, majd később felidézett élménnyé vált, azaz a legjobb úton haladt a kollektív emlékké válás felé.⁶⁶ Az emberek közösségi létmódra „kapcsolva” többet használták a többes szám első személyű alanyt, jobban odafigyeltek egymásra, s ennek az összekapaszkodásnak más esetben hosszabb távon még jótékony egészségügyi következményei is megfigyelhetőek voltak.

Arra is van példa, hogy a kölcsönös társas támogatás hiánya negatív hatással jár a megrázó esemény után: erre utalhat az 1871-es chicagói tűzvész nyomán támadt széthúzás, vagy Dallas városának halálozási adatai Kennedy meggyilkolása után. Akik személyesen, közelebbről érintettek, azok nehezebben vonják ki magukat az esemény hatása alól. Mindez végső soron a megrázó élmény nyomában születő emlék elbeszélhetőségének kérdését veti fel. Miféle rendbe illeszthető az élmény, hogy jelentést kapjon, tisztázott érzelmi relevanciával, megérett, figyelmes, együttérző hallgatósággal és szélesebb kulturális közeggel, az elbeszélés megfelelő formáival? A megjelenítés és az elbeszélés problémái arra utalnak, hogy nincs vagy az érintett számára nem adott a forma, ami hiteles és vállalható elbeszélésként utalná vissza a múltba, lezárva ezzel az egykori eseményt.⁶⁷

Az sem mindegy, hogy az élet mely szakaszában tapasztaljuk meg az eseményeket. Pszichológiai és szociológiai kutatások szerint a megrázó, nagy esemény akkor épül be leginkább az emlékezetbe, ha 13 és 25 éves kor között találkozunk vele.⁶⁸ Ez az időszak a felnőtté válással egy nagyon fontos szakasz az identitás alakulásában. Idősebb korból visszatekintve az emlékek eloszlása is alátámasztja mindezt: ebből a korszakból marad meg a legtöbb emlék. A II. világháborút fiatal felnőttként átélők számára a szeptember 11-i események nem olyan jelentősek, mint a fiatalabb nemzedék esetén. A Mannheim által vizsgált, közös tapasztalatok alapján szerveződő generációk saját meghatározó élményeiket majd 20–30 évvel később, már befutott, megállapodott, hatalommal rendelkező emberekként igyekeznek megörökíteni az utókornak emlékművek, filmek, múzeumok formájában.⁶⁹ A Halbwachs által lefektetett alapokon nyugvó

⁶⁵ Pennebaker – Gonzales 2009: 172.

⁶⁶ Pennebaker – Gonzales 2009: 179–183.

⁶⁷ Ricoeur 2004: 505; Heller 2006: 14; Erős 2007: 23–26.

⁶⁸ Pennebaker – Gonzales 2009: 173.

⁶⁹ Mannheim 1969: 57–59.

kommunikatív emlékezet születésekor sem egyenlő esélyekkel indul a kulturális emlékezetté válás felé. Ráadásul idővel az egykor mégoly jelentősnek vélt események, ünnepelt személyek varázsa is elveszhet, az emlékező közösség belső vitái, állásfoglalásai bizonyos emlékeket háttérbe szoríthatnak, ha azok jelképként már inkább terhet jelentenek, mert nem az egyetértés forrásai többé.

Jó példa Kolumbusz Kristóf személyének utazása az utóbbi fél évezredben az emlékezet hullámvasútján.⁷⁰ Kezdetben hősként ünnepelték, majd az újabb felfedezések elhomályosították alakját, aztán a 16. század közepétől újra népszerűvé vált. Az Egyesült Államokban a 18. században még nemzeti hősként tekintettek rá, majd a 19. század végére sikeres felfedezőként értékelték, Franciaországban ugyanekkor a kereszténység egyik legnagyobb hittérítőjeként szentté avatását kezdeményezték. A 20. század közepére a gyarmati örökség terhéssé válásával alakja ismét háttérbe szorult, sőt, egyre inkább az imperializmussal és a népiratással hozták összefüggésbe. Amerika felfedezésének 500. évfordulója ezek után szinte feledésbe merült az újvilágban.

Ugyanaz az esemény sokszor különböző emlékeket hagy maga után, a II. világháborút a lengyelek inkább negatívan, az oroszok semlegesén, vagy (főleg az idősebbek) pozitívan értékelik. A társadalmat ért esemény jelentősége utólag bontakozik ki, annak megfelelően, hogy kommunikatív emlékként terjedve, átjárva az egészet, hoz-e változást vagy nem. Fontos tényező továbbá, hogy kollektív azonosulásunk referenciapontjaiként az emlék milyen képet fest a közösségről. A villanófény-emlék, amelyet a 70-es évek végén írtak le a kutatók, a rendkívüli események meglehetősen pontos és részletgazdag felidezésének következménye. Az esemény jelentőségénél fogva mintha fénykörébe vonná a szűkebb környezetet és a történet idejét az emlékezetben is. Már a jelenség felfedezése idején is látszott, hogy ez a különböző társadalmi csoportok esetén eltérő módon jelentkezik: az afroamerikaiaknak Martin Luther King meggyilkolása sokkal inkább ilyen emlék, mint másoknak. Ahogy 2001. szeptember 11. is az amerikaiakat rázta meg a leginkább.⁷¹ A mi csoport hajlamos elsiklani a tagok mulasztásai, vétkei felett, másokkal szemben azonban már nem ilyen elnéző.⁷² Az emlékezet egyik feladata az volna, hogy kötelezettségeinkre, ígéreteinkre emlékeztessen és ezzel morális lény voltunk folytonosságát megteremtse.⁷³

Arra is érdemes felfigyelni, hogy az egykori dicsőség mellett a társadalmak a tragédiákat is előszeretettel teszik az emlékezés tárgyává. Az eredmény mindkét esetben ugyanaz, a csoportsszolidaritás erősítése, a tagok egymásra utaltságának, a csoport határainak hangsúlyozása: nemcsak győzelmeink, szenvedéseink is páratlanok és kizárólag a mi tulajdonunkat képezik.⁷⁴ Az utóbbi időben elterjedt bocsánatkérési hullám a kizárólagosság felfüggesztésének jellegére hívja fel

⁷⁰ Pennebaker – Gonzales 2009: 187–188.

⁷¹ Roediger – Zaromb – Butler 2009: 150–153.

⁷² Blatz – Ross 2009: 227–229.

⁷³ Poole 2008: 162–163.

⁷⁴ Blatz – Ross 2009: 230.

a figyelmet, a kölcsönösen elfogadott határokon átnyúló sorsközösség alapján.⁷⁵ Ahhoz, hogy viszonylagos békességben élhessünk egymás mellett, el kell kezdeni a sérelmek feldolgozását. Kérdés persze, hogy a belénk íródott társadalmi eredetű lelkiismeret tart-e önvizsgálatot a történelem nyomán, vagy ezt inkább csak a saját társadalmán belül történelem kapcsán érzi kötelességének?

A KOLLEKTÍV EMLÉKEK HORDOZÓI

A közös emlékek formáját a kultúra örökölt eszköztára alakítja ki. A kultúra tevékeny társadalmi szerepét Bruner alapján a hétköznapok irányába teljesíthetjük ki. Ezek szerint a kultúra egyrészt lehetővé teszi az együttélést: megoszthatunk egymással elképzeléseket az élet dolgainak szokás szerinti intézésére, azaz az élet hétköznapi értelmére vonatkozóan. Másrészt megteremti a társadalmi érintkezés intézményesített formáit, amelyek nélkül nem létezhetne társadalom. Ezen kívül interszubsztívumot eredményez: megoszthatjuk egymással mentális életünket, világunkat (a kultúra a közös nevező, a kölcsönösen értett jelentések alapján). Végül pedig a szokásszerűtől való eltérést is érthetővé és elfogadhatóvá teheti a narratív funkció működése révén (bonyodalmak előadásával és megoldásával, ami minden valamirevaló történet csálhatatlan ismerve).⁷⁶

A tájaktól a tárgyakig terjedő kulturális produktumok az emlékezetanyag lehorgonyozását biztosítják, vagy a felidézés újrateremtő jellegét elfogadva, annak „indítókulcsát” adják. A képek, zeneművek, emlékművek általában egy történetet mesélnek el, vagy annak fontos részét képezik. A narratív funkció nyelv nélkül is működik, belső „narrátorunk” minden igyekezetével azon fáradozik, hogy történetté kerekítve adjon értelmet a különböző (látott, hallott, olvasott) eseményeknek.⁷⁷ Az elbeszélések kulturális produktumokra támaszkodnak, a tény kontextusfüggő, a kontextust pedig a narratívumok tartják össze.⁷⁸ Az életére emlékező egyén az én gravitációs központjából építi fel önmagát, csakúgy miként ezzel párhuzamosan és állandóan reflektálva erre, szűkebb és tágabb környezetét is. Az építkezés során kulturális anyagot használunk, az elbeszélésekben közvetített jelentések alapján. Az én megteremtése során világot is teremt, amelyben másokkal szövetkezve csoportot alkot, elkülönítve magát más csoportoktól.⁷⁹ A szövetségek hálózata a kis csoportoktól, Benedict Anderson kifejezésével az elképzelt közösségekig terjedhet. Az élet és a múlt narratív konstrukciójában a helyeknek kitüntetett szerepük van, mintegy rögzítik az eseményeket az emlé-

⁷⁵ Blatz – Ross 2009: 230–234; Gyáni 2010: 373–374.

⁷⁶ Bruner 2008: 35.

⁷⁷ Bruner 2001: 39–41, 130–149; Bruner 2004: 694–695. (A kétfajta megismerésmódról és a narratívumok szerepéről.)

⁷⁸ Bruner 1998: 26.

⁷⁹ Bruner 1991: 76.

kezetben. Az egyén szintjén az életrajzok mind erről tanúskodnak.⁸⁰ A közösség is helyhez kötöten emlékezik, az egykori események kapcsán fontos, hogy hol történtek, s ha nem is az eredeti helyszínen emlékezünk, fontos, hogy az méltó legyen az emlék jellegéhez.

A jelentések szervezésében és közvetítésében a különböző „öntőformák” szerepét érdemes részletesebben is megvizsgálni. A sémák, a forгатókönyvek és az elbeszélések különböző szintjei az emlékezés során Bartlett munkája óta fontos részét képezik a tudományos magyarázatnak.⁸¹ Az a felismerés, hogy a hétköznapi tudás szerveződése nem érthető meg e formák nélkül, határozott következményekkel járt az emlékezetkutatás terén.⁸² Közös bennük az, hogy egyfajta objektív szerkezetként segítik szervezni és értelmezni a tapasztalatokat. Tartalmukat tekintve kulturális produktumok, de a szocializációval belsővé tesszük őket. Az önletraiz emlékezet időszintjeit is erősen befolyásolják: a visszaemlékezést legáltalánosabb módon az élettörténet egésze foglalja keretbe, amit a felidézett tartalom szerint tovább bonthatunk életszakaszokra (amikor iskolába jártam, amikor Budapesten éltem), majd általános eseményekre (a különböző életszakaszokban ismétlődő tevékenységek, például konferenciára járás, kávézás) végül pedig alapréteggként az eseményspecifikus epizódra (amire valóban emlékszem, az epizodikus emlékezet értelmében).⁸³ A különböző szakaszok egyrészt különböző perspektívákat alkalmazó elbeszélések, másrészt a társadalom elvárásai alapján íródott forгатókönyvekhez alkalmazkodnak, de legalábbis ezekhez viszonyítva határozzák meg magukat. A forгатókönyvek tartalma kultúránként és társadalmi csoportonként is változhat, de nagyjából mindegyik azt írja elő, hogy a társadalom tagjainak mely életszakaszban mit kell tennie. A jelenből visszatekintve vagy a jövőbe nézve úgy gondoljuk, hogy életünk az élet szokásos rendje alapján alakult vagy alakul majd: iskolák, munka, családalapítás, nyugdíjba vonulás, nagyszülőként élni.⁸⁴ Az elvárások idővel változhatnak, ma már nem alapvető szempont, hogy a férfinember, ha egy bizonyos körhöz tartozik, párbajképes legyen, mint ahogy az is egyre kevésbé érvényes szabály, hogy a nő ne lépjen ki a háztartás keretei közül. A szerepek és a hozzájuk kapcsolódó elvárások pusztán működésének rögzítésén túl az életútra vonatkozó forгатókönyv időrendbe is foglalja ezeket, perspektívát nyújtva az egyénnek az életével kapcsolatban. Az emlékezés szociokulturális hátterének jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a nyugati és a keleti társadalmakban megfigyelt érvényes szelfkoncepciók a független, és a kölcsönös kötelekeket integráló (interdependens) múlt emlékezetét is erősen befolyásolják. Míg a nyugat függetlenség központú, individualista ideálja az egyedi részleteket hangsúlyozza az én múltjában, addig a távol-keleti társadalmak a csoporthoz tartozás fontosságát, a normák betartását és a normaszegéssel

⁸⁰ Bruner 2004: 702–704.

⁸¹ Bartlett 1985 [1932].

⁸² Baddeley 2001: 378–390; Rubin 1995: 21–31.

⁸³ Conway 1995: 76–82.

⁸⁴ Berntsen – Bohn 2009: 79–80.

kapcsolatos feddések helyezik előtérbe.⁸⁵ Ezt a különböző társadalmakban kisgyermekes családok körében végzett vizsgálatok ragadják meg a társadalom rendjét, elvárásait közvetítő, általában az édesanya és a gyermek között zajló emlékező beszélgetések eredményeképp. Vannak természetesen különbségek egy társadalmon belül is e téren, de az eredmény hasonló: a szülő a kezdetektől fogva azt is megtanítja gyermekével, hogy miként tekintsen magára: szabálykövetőként, csoporttagként vagy inkább egyedi, független, szabad lényként.⁸⁶

Az elbeszélések a társadalom szintjén közös történetformákban jelennek meg. James Wertsch, amerikai pszichológus az utóbbi évtizedben több munkájában is foglalkozott ezzel, mert mint írja, ezek a közös narratív szerkezetek biztosítják a kollektív tudat, emlékezet mélyrétegét.⁸⁷ Egy konkrét történelmi esemény vagy eseménysor megértését, felidézését és elbeszélését – például Oroszországban a II. világháború történetét – az események valódi ismeretén túl (illetve sok esetben, mint az elsősorban a tájékozatlan fiatalok esetében kiderült: az ismeretek helyett) egy sematikus narratív minta szervezi.⁸⁸ Előnye, hogy szinte az egész orosz történelem belesűríthető, legalábbis ami a nemzeti függetlenség és identitás szempontjából fontos. A svédek, a franciák, a németek a minta szerint egy békés országot támadtak meg, minden ok nélkül, váratlanul, Oroszország nagy veszteségeket szenved, de végül hősiesség után legyűri ellenfeleit. A narratív minták a nemzetközi porondra lépve bonyodalmakat is okozhatnak, ahogy ezt például Észtország függetlenedése után Tallinnban az elnyomás jelképének tekintett szovjet katonai bronzszobra áthelyezése körül kipattant viták is jelezték. Az emberek hajlamosnak mutatkoznak a minta alapján közvetített tudás, a kollektív mélyréteg alapján megítélni a történeteket. Az észteknek ez a békés Észtország megszállását, a függetlenség elvesztését, ártatlanok szenvedését hangsúlyozta, az oroszoknál pedig a békés Oroszország megtámadásának következményeként vívott hősiesség függetlenségi harc egyenes következményeként jelenik meg (miközben mondjuk a Molotov–Ribbentrop-paktumról szó sem esik). Végül a tanulságot ismét levonva: történelem és emlékezet, noha nem függetlenek, általában véve különböző célokat szolgálnak. A múlt kritikai, több perspektívát alkalmazó részletes feltárásának eredményei nem felelnek meg az emlékezet által támasztott követelményeknek. Ez utóbbi egyértelmű értékelést, elköteleződést, perspektívát követel.⁸⁹

⁸⁵ Ross – Wang 2010; Wang 2008: 313–315.

⁸⁶ Fivush 2008; Nelson – Fivush 2004.

⁸⁷ Wertsch 2008a, 2008b, 2008c, 2009.

⁸⁸ Wertsch 2009: 128–135. Pataki Ferenc a magyar történelem kapcsán töprengett a mi változatunkról, ami így festene: megtámadtak, küzdöttünk, úgy tűnt, hogy van remény, de végül elbuktunk, amihez fontos magyarázó elemként hozzáfűzhetnénk, hogy azért buktunk el, mert akiknek ez egyébként kötelességük lett volna, nem segítettek. Pataki 2010.

⁸⁹ Novick 1999: 3–4.

A FELEJTÉS TÍPUSAI ÉS DINAMIKÁJA

A felejtés nélkül az emlékezés gyakorlata valójában nem is értelmezhető. A felejtés a valamikor birtokolt elvesztésének tudata, az emlékezet pedig paradox módon megőrzi e felejtést.⁹⁰ Az emléknym halványulása, töredezettsége az emléket a felejtés szélére sodorhatja.⁹¹ A felidézést külső és belső tényezők egyaránt akadályozhatják. Egy megrázó, feldolgozhatatlan élmény háttérbe szorítása az elfojtás eszközével teszi ideiglenesen elfeledetté az emléket, amely azonban énünkbe beépíthetetlen elemként, lezáratlan epizódként, lüktető sebhelyként továbbra is megmarad.⁹² Az emlékezés szelektív módon működik, mindenre nem emlékezhetünk. Ahhoz, hogy bármi is megmaradjon az emlékezetben, sok dolgot el kell felejtenünk, vagy, más nézőpontból, eleve nem is szabad megjegyeznünk. Az írás, mint külső emlékezeti tár, nagyszerű lehetőség az elme tehermentesítésére. Luhmann szociológiájának rendszerében az emlékezet működésének előfeltétele a dinamikus felejtés, hogy nyitott maradjon az újdonság felé, ami egyben a rendszer mozgását is lehetővé teszi a jövő irányába.⁹³ A túlterhelt memória számítógépes analógiája az embertől a rendszerig ugyanazt a szempontot helyezi előtérbe: az információmennyiséget mindig a releváns mértékre kell csökkenteni a hatékony működés érdekében. A relevancia természetesen mindig a helyzettől és a céloktól függ. Minden helyzetben a releváns információt keressük, a kommunikáció folyamán feltételezzük, hogy olyasmit akarnak velünk közölni, ami relevanciával bír a helyzetre nézve.⁹⁴

A felejtésről írva Ricoeur az emléknym három létmódjáról, összetevőjéről szól. Az írott nyom tartós, a külső rögzítésnek köszönhetően, belül a lélekben, érzelmek útján rögzül, illetve az idegrendszerben, képszerű információként él tovább. A benyomás, az érzelem rögzíti a képet élménnyé.⁹⁵ A felejtéssel a tudat éberségi körén kívül kerül az élmény, de az élmény érzelmi oldala valahol mélyen még bennünk élhet.⁹⁶ Az emléknym törlődésével már nincs mit rekonstruálni, nem könnyű azonban eldönteni, hogy valami csak nagyon mélyen él tovább, vagy már nincs.⁹⁷ Nem tudjuk pontosan, hogy mikor és minek köszönhetően aktiválódik egy emléknym. A felejtés belső és külső tényezők összjátéka szerint lehet elfojtás eredménye (negatív érzelmi élmények esetén), manipulált emlékezet eredménye (szelektív múltábrázolás, bizonyos tények elhallgatása a hatalom vagy a bűnösök részéről), elrendelt felejtés eredménye (a hatalom elrendeli, hogy a társadalmi béke érdekében ne hánytorgassa föl többé senki a múltat), mint Athénban a 30 zsarnok uralma után vagy Franciaországban a nantes-i ediktum

⁹⁰ Ricoeur 2004: 414; Schacter 1998: 108–116.

⁹¹ Schacter 1998: 108–116.

⁹² Heller 2006: 14; Erős 2007: 21–23.

⁹³ Esposito 2008: 182. Luhmann koncepcióját alkalmazza a felejtésre.

⁹⁴ Sperber – Wilson 2002. Különösen: 251–252, 254–260.

⁹⁵ Ricoeur 2004: 414–415, 430.

⁹⁶ Ricoeur 2004: 415, 430.

⁹⁷ Wessel – Moulds 2008: 293.

kiadását követően. Ez utóbbi két esetben a közösség megtartása, a társadalom működőképességének fenntartása volt a cél.⁹⁸ A történész feladata a lelkiismeret ébren tartása, a túlzások kritikája, vadhajtások nyesegetése, a kritikus távolságtartás, a szakmai elkötelezettség fenntartása (többféle perspektívát figyelembe venni), végső soron, minden egyéb érv kimerülésével, a humanizmus jegyében.⁹⁹ Bizonyos eseményeket nem hagyhat feledésbe merülni.

A felejtés funkcionális oldalát kidomborítva Paul Connerton nemrég próbálta összegyűjteni a felejtés típusait.¹⁰⁰ Miután beláttuk, hogy nem csak hibaként vagy működési zavarként fogható fel, a felejtés, mint ami társadalmi szempontból tudatos tevékenység eredménye, az alábbi módon csoportosítható:

1. Az elnyomó hatalom rendelkezésére eltörölt emlékezet: A totalitárius rendszerek működése szolgál a legfrissebb példakkal, de már az ókor óta ismert eljárás, a római jogból (*damnatio memoriae*, a bűnös személyére utaló nyilvános emlék eltörlése). A francia forradalom idején a nemesi titulusok, történelmi tartományok neve bánta ezt a gyakorlatot. Ide tartozhat az az eljárás is, amit egyes nagy múzeumok (Connerton a new yorki Metropolitanat említi) gyakran alkalmaznak: a nyugati kánon szerint emelik ki a látnivalót, míg a többi, a világ egyéb részeivel együtt háttérbe szorul.¹⁰¹

2. Elrendelt felejtés: Az előzőtől abban különbözik, hogy a szembenálló feleket a társadalmi béke érdekében kötelezik a múlt elhantolására. Erre a „borítsunk fátylat a múltra” típusra Ricoeur munkájából idéztünk példákat pár sorral feljebb.

3. Egy új identitás kialakítása érdekében eltörölt emlékezet, avagy: szakítsunk a múlttal. Az iparosodás és a felvilágosodás által mozgatott nagy átalakulás a 18. század végétől radikális módon alakította át az élet kereteit. Az egyén számára ez a régi identitáskeretek felbomlását, elavulását jelentette: újat kellett kialakítani a régi elhagyásával. (Gondoljunk csak a városokba érkező paraszti tömegekre.)

4. Strukturális amnézia: Evans-Pritchard brit antropológus ezzel a kifejezéssel írta le a társadalom által nem használt dolgok elfelejtését. Connerton példaként a hagyományos receptek sorsát említi, melyek az írásbeliség korában, ha nem rögzítik őket, feledésbe merülnek.

5. Az információáradatból fakadó túlterheltség kiküszöbölése: Mivel az információk jó része teljesen felesleges, ezeket időről-időre törölni kell.

⁹⁸ Wessel – Moulds 2008: 444.

⁹⁹ White 2007: 248: a történész feladata az állampolgár lelkiismeretének ébren tartása is, hogy a 20. század botrányos jogtíprásai ne fordulhassanak elő többé. Uo: 239–241: A történetek után ebben a helyzetben erkölcsi kötelesség emlékezni. Assmann A. 2008a: 70.

¹⁰⁰ Connerton 2008: 59–71. Aleida Assmann kétféle felejtést különböztet meg a kánon szempontjából: a külső emléknymok törlését, megsemmisítését (a diktatúrákban bevett gyakorlat), valamint a feledésbe merülést, elhanyagolást, amivel párhuzamosan a referenciamemóriával szolgáló archívum egy későbbi felelevenítés számára elérhetővé teszi az emlékeket: lásd Assmann A. 2008b: 97–99.

¹⁰¹ Hasonlóképpen vélekedik a nyugatközpontú történetírás tevékenységéről Jack Goody, aki ezt a világ egyéb kultúrái szempontjából a történelem ellopásaként írja le: Goody 2006.

Ez manapság az archiválás új technikáinak köszönhetően egyre fontosabb probléma. Vajon mit kezdünk az egyre inkább halmozódó információkkal?

6. A múlt szándékos elavulttá tétele: A fogyasztói társadalom nem működhet a fogyasztási kedv folyamatos fenntartása nélkül, ennek egyik eszköze a régít (ami akár egy fél éve vásárolt mobiltelefon is lehet) elavultként bemutatni a megvételre kínált új tükrében. Ez a stratégia a gyermekeket, mint egyre dinamikusabb fogyasztókat, külön is megcélozza.

7. A felejtés mint a megaláztatás csendje: A II. világháborúban elszenvedett veszteségekről, sérelmekről Németországban sokáig nem beszéltek, a gazdasági csoda tulajdonképpen a gyászos emlékek elfelejtésének eszköze is volt.

Közös nevezőket keresve megállapítható, hogy a különböző típusok egyén és közösség érintettsége, viszonya alapján is meghatározhatóak: az első kettő inkább közösségi, a harmadik, negyedik és hetedik pont alatti egyaránt érinti a közösséget és az egyént.

E sokféle felejtés kevesebb tényezőre visszavezetve használhatóbb tipológia volna, írják a kritikusok.¹⁰² Ha az emlékeket részben hozzáférhetőként, részben meglévőként, de nem hozzáférhetőként különböztetjük meg, akkor az első típusnál azt a gyakorlatot érdemes kiemelni, ami az emlékefelidőzés kulturális produktumok formájában élő kulcsait igyekszik eltávolítani az emberek életéből: ne emlékeztesse őket semmi a hatalom által eltörölni kívánt múltra. A második és a harmadik típus esetén a közösség és az egyén identitásának újjáépítéséről és megőrzéséről van szó. Az én céljai idővel változhatnak, így az identitásában szerepet játszó emlékek érzelmi értéke is módosulhat. (A hajdani vesztes mérkőzések emléke egyre kevésbé fáj...) A múltat, ha átalakítva és szelektíven is, de továbbra is használja az egyén és a társadalom is. A strukturális amnézia esetén érdemes az ideológiai változásokat nyomon követni, hogy az emlék relevanciáját megállapíthassuk a változó világban. Az mindenesetre valószínű, hogy inkább újrendeződésről van szó, esetleg ideiglenes háttérbe szorulásról, mintsem törlésről. A további típusok mindegyikénél elmondható, hogy valójában nem törölődnek az emlékek, csak a hozzáférés feltételei változnak meg. A kritika lényege szerint tehát, a felejtés e típusai nem igazi felejtésre utalnak, hanem csak a hozzáférhetőség korlátozásáról árulkodnak az identitás megőrzése vagy megváltoztatása érdekében. A fenti tipológia korlátozását és egységesítését megkísérelhetjük az egyén szintjén korábban már idézett „én-emlékezeti rendszer” társadalmi változatán keresztül is.¹⁰³ Ezek szerint az egyént a konceptuális én céljai mozgatják, a mentális struktúrák összjátékával együtt ez alakítja az önéletrajzi emlékezetet. Kollektív szinten ez a következőképpen fest: a tudásalapot a múzeumok és különféle archívumok, külső tudástárak biztosítják, a kormányok és egyéb társadalmi intézmények a hozzáférést strukturáló ellenőrző mechanizmusok, a társadalomban kibontakozó múlt (aktív múlt) az egyéni emlékeknek felelnek meg,

¹⁰²Singer – Conway 2008: 279–285.

¹⁰³Wessel – Moulds 2008: 290–291.

a társadalom értékei és normái a koncepuális énnel azonosíthatók, ami ugyanúgy koherenciára törekszik, mint az egyén esetén. A funkcionális rendszer a társadalomra is alkalmazható, Connerton felejtéstípusainak többségét az új identitás megteremtésére, majd fenntartására való törekvés köti össze, az információ túlterhelés eseteit (ötödik és hatodik pont) leszámítva.¹⁰⁴ Ez az ellenemlékezeti csoportokra szakadó társadalmak esetében természetesen nem mindig egyszerű feladat. Gondoljunk csak az 1944–45-ös bácskai vérengzésre: az események nyomát eltörlő hatalom a „megaláztatás csendjét” állandósította, nemzedékek nőttek fel úgy, hogy szinte semmit sem tudtak az egykori eseményekről. A történeteket feldolgozni egyébként is nagyon nehéz, de az elhallgatás, tagadás és szégyen tisztázatlan közegében erre szinte semmi esély.

Végül a különböző területeket összefűző szálként érdemes még egyszer kiemelni az emlékezet funkcionalitását: a társadalmak erre szakosodott csoportja által kanonizált és továbbadásra szánt emlékeit „konnektív funkcióval” jellemezhetjük.¹⁰⁵ Ezek az emlékek, ha közösen birtokoltak és közös jelentéssel bírnak, összekötik a társadalom tagjait, az időben pedig folytonosságot biztosítanak számára, azaz maradandóvá teszik a kollektív identitást. A rendi keretek felbomlása után a nemzetállamok elképzelt közösségeit azonosulásra ösztönző, érzelmi elköteleződés megteremtésére alkalmas emlékekkel lehet igazán összefűzni. Az emlék közös mivolta rendkívül fontos, ez pedig a társadalmi keretek, és az egyéni tevékenység kölcsönhatásának eredményeképp alakul ki.¹⁰⁶ Az egyén szerepét mindközben annak tükrében kell értékelnünk, ahogy ezt a közös múltra vonatkozó tudást önéletrajzi emlékezetébe, identitásába korszakonként és kultúránként változó célok és feltételek mellett beépíti. A pozitív és a negatív érzelmek egyaránt lehetnek közösségépítő, mozgósító hatásúak. A valahova tartozás vágya hajtja az egyént a közösség felé, talán ösztönösen is.¹⁰⁷ A kötődés kultúrához láncol, és a fejünkbe plántálja azt, és a jártasság révén otthonosságot teremt. Az emlékezés egyik következménye, hogy személyes kultúrát teremt.¹⁰⁸ Tamási Áron szavaival: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”.

EMLÉKEZŐ KÖZÖSSÉG, KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET. A PANNONHALMI DIÁKOK 1956-OS ÉLMÉNYEI¹⁰⁹

Mozaik, Pannonhalma 1956. 2009-ben ezzel a címmel jelent meg Szalai Béla egykori pannonhalmi bencés diák gondozásában és fáradságot nem kímélő gyűj-

¹⁰⁴Wessel – Moulds : 2008: 291.

¹⁰⁵Assmann A. 2008a, 2008b; Assmann J. 2008.

¹⁰⁶Hirst – Manier 2008: 196–197.

¹⁰⁷Brockmeier 2010: 18.

¹⁰⁸Barclay – Smith 1998: 51.

¹⁰⁹Hálás köszönet Gereben Ferenc kollégámnak, aki a visszaemlékezésekre felhívta a figyelmemet és saját pannonhalmi élményeit megosztotta velem, utalva az emlékezés sajátos torzulásaira a „valóság” és a „legendák” kapcsán.

tőmunkájának eredményeként az akkori diákok visszaemlékezéseit tartalmazó kötet.¹¹⁰ A pannonhalmi események 1956 ősztől 1957 tavaszáig zajlottak, a forradalom kitörésétől az akkori igazgató, Söveges Dávid elhurcolásáig. Szalai Béla, aki harmadik osztályos diák volt akkoriban, arra kérte azokat, akik 56 őszen és/vagy 57 tavaszán a gimnázium diákjai voltak, hogy írják le emlékeiket ezen időszak eseményeiről. Az 1956/57-es tanévben összesen 298-an jártak a gimnáziumba. Közülük 214 élő szemtanú hollétét sikerült felderíteni. 210-en válaszoltak is a felkérésre, ez a korábban írt, megjelentetett visszaemlékezésekkel együtt 214 emléket jelentene, de néhányan csak pár mondatban válaszoltak, mondván, hogy nem tudnak mit hozzátenni ahhoz, amit mindenki tud, vagy nem kívántak emlékezni. Az értékelhető visszaemlékezések száma így is 200 fölött van, közülük heten lányok.¹¹¹ A könyv az osztályonkénti névsor szerint közölt emlékezések után, amennyiben ez lehetséges volt, az akkor ott tartózkodó novíciusok és egykori tanárok emlékeit is megidézi 56 őszeről és 57 tavaszáról. Az egyéni emlékezések után pedig összefoglalja a történeteket, ahogy az a visszaemlékezések összessége alapján rekonstruálható. Innen a cím is: Pannonhalma 1956-os története egy mozaik, amelynek darabjait a múlt egyénileg felidézett tapasztalatai adják.

Az utólag rekonstruált teljes történetet egyik visszaemlékezés sem tartalmazza, a múltnak vannak egyedi, személyes elemei. A hivatalos történelem és a megélt múlt viszonyára emlékeztet a helyzet: az összefoglalt, főként az eseménytörténetre összpontosító történelemhez való viszony kettőséget tükröz. Az egyes emlékezőké is az egész, de mégsem teljesen úgy... Hiányzik a személyes jelleg, a megélt múlt jelentőségének kiemelése az egyén életében, az érzelmek. A hivatalos történelem eseménysorának időrendje és az egyéni emlékezetben felidézett múlté különbözik. Az egyik kívülről konstruál, ennek megfelelő időstruktúrával (korszakok, időtartamok), a másik a belső, megélt időt és a személyes jelentőséget tükrözi.¹¹² Az emlékek összesítése a történelemmé válás útján nyilván kiegészíthető volna még egyéb forrásokkal is, a hatalom és egyéb külső szereplők működésének és motívumainak részletesebb feltárásával, ismertetésével. A levéltári források és a másik oldal visszaemlékezései, miután újabb, akkor nem tapasztalt, külső szempontok bevonását jelentené, csak tovább távolítaná az emlékezést a megélt történelemtől. Ez persze nem azt jelenti, hogy a történész munkája ne volna fontos. Épp ellenkezőleg, nagyon is az, a teljesebb kép érdekében, hogy jobban megérthessük a különböző erők összeütközését, főleg a mikrofolyamatok szintjén, miután az akkori egyházpolitikáról, a hatalom működéséről általában véve már elég sokat tudunk. Az egykori szereplők azonban valószínűleg úgy éreznék, hogy az már nem az ő megélt múltjuk. Kérdés, hogy egy hivatalos változat vajon elfogadható, elsajátítható lesz-e az érintettek számára. Ez a korábban ismertetett modell értelmében minden esetben a működő én céljai alapján derül ki, mely a tágabb társadalmi közegnek és

¹¹⁰ Szalai 2009.

¹¹¹ Ebben az időszakban még lányok is jártak a gimnáziumba, összesen kilencen, mind végzősök voltak. Szalai 2009: 41.

¹¹² A két időrend különbségéről Ricoeur 2004: 183–184.

a szűkebb kommunikációs környezetnek megfelelően változhat. Az emlék birtoklása, személyes jellege és szerepe az egyén életében nagyon fontos. Változó éniük idővel módosít céljain, és ennek megfelelően átértékeli a múltat.

Egyén és történelem viszonyának alakulásából a fentiek alapján most első sorban az a fontos, hogy miként válik a történelem a személyes világ részévé. Ez átvezet a kollektív emlékezet szintjére, a fentebb már érintett kérdések alapján: miért van szükség közös tudásra, mondjuk emlékek formájában, hogyan születik ez a tudás, és milyen módon terjed (például, ha nem együtt és egyértelmű módon érintett, illetve érint minket az egykori esemény)?

Mivel a Kádár-rendszer 56 tagadására épült és ennek megfelelően az eseményekről hallgatni kellett, a hivatalos emlékezés csak a tagadást szolgálhatta, az emlékek tapasztalatközeli felidézései és a felidézés közegei erősen korlátozottak voltak. Itthon a forradalom tapasztalata legfeljebb a magánszféra ellenemlékezeteként működhetett, a megtorlás után támadt félelem közepette.¹¹³ Ez a nyilvános hallgatás idővel az emlékek elhalványodását eredményezhette. A pannonhalmi diákok emlékei részben azért közösek, mert kommunikatív módon is szerepet játszottak. A közösségi kapcsolatok fenntartása, az odatartozás igénye kijelölte és visszamenőleg is kijelöli (a lelki benyomás, érzelmi kódolás jelentőségének köszönhetően) az érzelmileg releváns emlékek körét. Ha nem is személyesen látták, akkori közös sorsuk szempontjából annyira fontos volt, hogy az igazgató, Dávid atya elhurcolásáról majdnem mindenki tudott (116-an emlékeztek rá spontán módon, de valószínűleg mindenki felidézte volna, ha mondjuk egy interjú keretében rákérdezzünk).¹¹⁴ Többen még úgy is „valóban” emlékezni vélnek erre, hogy (amennyire ez rekonstruálható) nem voltak jelen.

Az emlékek fennmaradása és megformálása kommunikatív tevékenység is – erre Halbwachs és Assmann gondolatait idézhetjük. Ahhoz, hogy valami megmaradjon, a közösen fontosnak tartott tudásnak időről-időre fel kell bukkannia a párbeszédekben. Az emlék beszélgetések során keresztül történő közös formálása jól ismert jelenség, ami gyermekkorától kezdve végigkíséri az embert élete folyamán.¹¹⁵ Az érzelmi jelentőség és a működő én céljai (s e kettő összehangolása) mellett a társas közeg jellege (család, barátok, mi csoport) is meghatározó az emléknym újabb és újabb felidézéseinél. Mindezek az emlékezés konstruált természetére mutatnak, ami nem azonos a tudatos emlékhamisítással, a hazugsággal, hanem az emlékezés természetes folyamatából ered. Minden egyes felidézés újraalkotás, amely saját perspektívánk (működő éniük) és az emlékezés közegének, valamint a felidézés eszközének összjátékából születik meg.

Az emlékezés csoportdinamikája az érzelmek szerepén, a kontextuson és a kommunikációs folyamaton túl, az egyes csoportok szerveződését is fontos tényezőként határozza meg. Úgy tűnik, a csoport számára jelentős referen-

¹¹³Gyáni 2010: 314.

¹¹⁴Szalai 2009: 53. Erre emlékeztek a legtöbben.

¹¹⁵Nelson – Fivush 2004; Fivush 2008; Hirst – Echterhoff 2008; Middleton – Brown 2005: 88–117.

ciaszemélyek perspektívája, melyből határozott módon emlékeznek valamire, befolyásolja a többiekét is, akik a későbbiekben hajlamosak ennek megfelelően emlékezni.¹¹⁶ Bizonyos emlékek inkább azért „képlékenyek” az eredeti tapasztalathoz képest, mert főként az egykori személyes érintettség és annak érzelmi lehorgonyzása tette tartóssá őket. Ami nagyon kellemetlen, annak érzelmi jelentőségét manipulálhatjuk ugyan, a felidézés során a minket kedvezőtlen színben feltüntető emlék tartalmával együtt, többnyire azonban annak tudatával, hogy nem egészen úgy történtek a dolgok. A közös emlékek közös formálódása folyamat tehát, ami ha hosszabb időn keresztül folyik, jó eséllyel teremt tartós kollektív emlékezetet. A „mire emlékszünk?” kérdésre az adott közegben és időben személyes és közösségi szinten (ez több ponton összeér) relevanciával bíró események körét figyelembe véve válaszolhatunk. A „hogyanra?” a felidézés társas, kommunikatív közegét és csoportdinamikáját vizsgálva adható felelet. A „milyen tartósan?” kérdésre válaszolva pedig a felidézés folytonosságát, ismétlését, több esetben magának az emlékeknek a megszületését is eredményező társas közeg tartósságát emelhetjük ki. Jól látszik, hogy aki még ősszel külföldre menekült, tehát kikerült az élő emlékező közösségből, annak emlékei jobban megfakultak, csakúgy, mint azok esetében, akik ennek a közösségnek a magjától (akik végig ott voltak, bentlakóként, az iskolaévek után is összejártak) távolabb helyezkedtek el. A bejárók külön kasztja, ahogy ők fogalmaztak, és a pannonhalmi környezetben idegenként mozgó lányok (ezt ők is érezték, de gondosan el is különítették őket a fiúktól) a nagyobb emlékezeti közösség peremére szorultak.¹¹⁷

Vannak természetesen mindenki számára közös emlékek, de az élő közösség a fentiek szerint többre, részletesebben és pontosabban emlékszik.¹¹⁸ Azok, akik az 50-es években osztályidegenként megtapasztalták, mit is jelent másodrendű állampolgárnak lenni, sajátosan emlékeznek. Az emlékek relevanciája nyilvánvalóan nagyrészt innen ered: sokaknak, főleg a messzebről és városokból érkező diákok közül, az egyházi gimnázium volt az egyetlen elfogadható, sőt elérhető iskola.¹¹⁹ A diktatúra egyfajta sorsközösséget jelentett az ott tanulók, szülei és a bencés tanárok számára. Másfelől a közösség a maga sajátos szerkezetével, szerzetesek által felügyelt rendjével biztonságot nyújtott a fiataloknak, akiknek ez fontos volt. Éppen emiatt emlékezetes a rendet, biztonságukat fenyegető minden mozzanat.

E közösségnek, mint láttuk, volt egy jobban és egy kevésbé érintett rétege. A múlt és az otthoni szocializáció ilyenformán strukturálták előre a tapasztalatokat, az események jelentőségét.¹²⁰ Olyan diákok is akadtak (igaz kevesen), akik noha származásukat tekintve nagyon is érintettek voltak, mégsem emlékeztek a történetekre, annyira elvonta figyelmüket a szabadulás reménye. Ez az én

¹¹⁶Hirst – Echterhoff 2008: 194–196.

¹¹⁷Szalai 2009: például 220, 223, 221, 226, 253, 330.

¹¹⁸Szalai 2009: 42–43. A közösségek jelentőségét emeli ki.

¹¹⁹Az 1956/57-es tanévben a diákok mindössze 18%-a származott munkás (6%) és parasztcsaládból (12%).

¹²⁰Szalai 2009: például 158, 172, 211–212.

céljait felidézve érthető meg: az egykori csendőrtiszt fia, akinek az iskola átmeneti menedéket nyújtott, arról számolt be, hogy miután az élet Magyarországon elképzelhetetlen volt számára, minden gondolata akörül forgott, hogy eljött a szabadulás órája, nemsokára találkozik külföldre menekült édesapjával, ő gondolatban már máshol járt.¹²¹

Az események idején más oka is lehetett a közösségből való „kitekintésnek”. Akinek szülője halt meg akkoriban (az eseményektől függetlenül), az elsősorban a személyes gyász miatt nem tudta befogadni a külvilág történéseit a közösség segítségével, az emlékek ebben az esetben is hiányoznak.¹²² Akad olyan is, aki a menekülés során tapasztalt megrázó élmények hatása alatt állva nem nagyon tud másra emlékezni, pedig nem beszélt róluk senkinek, inkább elfelejteni igyekezett a történeteket. Ezek azonban több mint ötven év távlatából is megdöbbenően pontosak: az emlékezet villanófényként világítja meg az apró részleteket is. (Az emlék arról, hogy a fiú, akit úszás közben fejbe löttek az emlékező mellett a vízben, a kutyájával volt.)¹²³

Az életkor is fontos változó: az elsősök, hacsak nincs már tizennégy évesen otthonról hozott, kiforrott tudásuk a korabeli élet lehetőségeire nézve, nehezebben birkóztak meg az egykori tapasztalatok strukturálásával. Leginkább bizonytalanságról, aggodalmakról számolnak be, nem nagyon értették, mi történik. Esetükben a tanárok referenciaszemélyként különösen fontosak, az ő perspektívájukon keresztül próbálják megérteni mi is történik. Söveges Dávid kezdetben úgy nyilatkozott – erre nagyon sokan emlékeztek, nyilván releváns információ volt a „mi történik?” kérdésre, hogy két kommunista csoport üti egymást Pesten, amitől Pannonhalmán az élet nem áll meg.¹²⁴

Vanyó Tihamér részletes elemzései is megragadtak – főleg az idősebbek emlékezetében – az események kimeneteléről (ezek ráadásul pontos előrejelzésnek bizonyultak, a szovjet henger beindulása kapcsán). Az igazgató igyekezett a nyugalmat fenntartani és a tájékoztatás folytonosságát is biztosítani, ami nem volt könnyű, sok budapesti diák a rádióhírek alapján aggódott az otthoniakért. Ebben a helyzetben a faliújságra helyezett hírek fontos tájékozási pontként szolgáltak, a külső események ismerete főként innen és a rádióhírekből eredt. Az elsősök és a többiek között határozott különbség látszik az események felfogása és elraktározása között, amiben nyilván szerepet játszik a háttértudás bővülése, bizonyára a gimnáziumi oktatás hatására is.

Az önéletrajzi emlékezet szakirodalma szerint idősebb korból visszatekintve a tizenöt és huszonöt éves kor közötti szakasz a leggazdagabb emlékekben, a tízes évek vége felé egyre sűrűsödő módon. Az identitásformálódás jelentős szakaszaként az egyén nem véletlenül emlékszik olyan sok mindenre ebből az időszakból. A felnőtté válás, az önállóság felé vezető úton alaptapasz-

¹²¹ Szalai 2009: például 80, 187.

¹²² Szalai 2009: 209.

¹²³ Szalai 2009: 246.

¹²⁴ Szalai 2009: például 155, 274.

talatok sora éri az embert: a párkapcsolatoktól az önálló társadalmi szerepvállalásig. Az idősebbek ennek megfelelően részletesebben és gyakran a felnőtté válás szempontjából is idézték fel a történeteket. Voltak, aki kisebb csoportok tagjaként elhagyták az országot, voltak, akik fegyverrel őrizték Győrszentmártonban a rendet, és sokan világosan felfogták az események jelentőségét.¹²⁵ Valószínűleg itt is igaz, hogy az élő emlékező közösség hatására fennmaradó emlékek élénkebb színnel, pontosabban ábrázolják, ami történt. A közös, kölcsönös emlékezés, emlékeztetés a múltat felelevenítve adja a külső kulcsot az egyén számára, tehát közös eredmény.¹²⁶

Végezetül hadd szóljunk még az egykori tapasztalatokat és az emlékezést szervező örökölt struktúráról, ami a közös emlékezet „mélyrétegét” adja.¹²⁷ Az események megértését jól láthatóan országos szinten is segítette a reprezentáció alaprétegét meghatározó történelmi tudás, 1848 forradalmának kulturális emlékezete. Ez a felidézett jelképrendszerrel, emlékhelyekkel sokak számára egyet jelentett az események megértésével. Volt olyan diák, aki 24-én reggel, értetlenkedve a történet felett, azt a választ kapja, hogy forradalom van „mint 1848-ban”. Majd mindenki emlékezett arra, hogy lementek a faluba együtt ünnepelni az eseményeket, de az sem merült feledésbe, hogy az egyik diák elszavalta a *Nemzeti dalt*. A forradalom képze az előkép alapján valószínűleg egyfajta forgatókönyvet is jelentett a diákok számára. Mit is kellene tenni ebben a helyzetben? Az események után egy nagyobb csapat el is indult, hogy Győrben segítsen a forradalomnak (az egyik változat szerint liszteszsákokat szállítani a kenyérellátás biztosítására), de két tanár az écsi vasútállomáson utolérte és visszafordította őket. Az őszi események forradalomként való rögzülése a 48-as előképek segítségével a gyors és a hátrányos helyzetből származó teljes azonosulás nyomán többek számára azonnali tettvággyal párosult. Ezt aztán a szerzetestanárok józan, megfontolt értékeléssel és a felelősségtudat, lelkiismeret kiemelésével ellensúlyozták. Többen aláhúzzák, hogy tanáraik abban az időben hangsúlyozták, a diákok visszafogása szüleiknek tett ígéretük alapján jogos: vigyáznak rájuk. A korlátozás eredményeképp megjelenik egy sajátos perspektíva, az ablakon keresztül látott, „meglesett” eseményeké. (Dávid atya elhurcolását többen is így elevenítik fel.)¹²⁸

A visszaemlékezések által legtöbbször említett események a forradalom panonhalmi tapasztalatának sajátos időrendjét hozzák létre. Az összesített egyéni és a közösségi relevancia által kiemelt történések szerint az események 24-én reggel kezdődnek a hírek érkezésével, majd az ünnepség, szobordöntéssel és *Nemzeti dallal* (88 emlékező), a diákok szökése (49 emlékező), november 4-e után a szovjet csapatok megjelenése, tankok és fegyverek a várhegyen (71 emlékező), majd a magyar karhatalom és nagy közös élményként a házkutatás, illetve

¹²⁵ Szalai 2009: 322.

¹²⁶ Sutton 2008: 31–32, 40.

¹²⁷ Wertsch 2009: 130–131; Assmann J. 1999: 49–66; Assmann J. 2006: 1.

¹²⁸ Szalai 2009: 244, 251.

a motozás, végül Dávid atya elhurcolása (e két utóbbi szinte egy időben történt – 116 emlék).¹²⁹ Ez adja a történet vázát, ami egyénenként és osztályonként vagy kisebb csoportonként kiegészül még számos egyedi vonással, amilyen például a meglőtt faláb legendája (a katona ezek szerint azt hitte volna, hogy az egyik diák lecsatolható falába egy rejtőzködő forradalmárhoz tartozik) vagy a „svejkolás” (az ágylábak ütemes emelgetése és földhöz ütése).¹³⁰

A történet váza narratív mintába szerveződve, értékelő elemekkel kiegészülve valahogy így fest: a mindennapok megszokott nyugalmát, rendjét, biztonságát hirtelen fölborította valami, ami külső veszélyforrásként leselkedett a fiatalokra és a helyzet bizonytalanságát az otthoniak miatti aggodalmakkal fokozta. Később megtudták, hogy forradalom tört ki, de tanáraik ígéretükhöz és elkötelezettségükhöz hűen mindent megtettek annak érdekében, hogy megnyugtassák és megóvják őket, fenntartsák a békét és biztonságot. Ezt a szovjet csapatok és a karhatalom házkutatása látványosan megsérti, és végül a diákok felett atyáskodó (sokan említik, mennyire szerették) igazgató elhurcolása zárja le a történetet.

A viszonylagos nyugalom, biztonságérzés jelentőségére utal, hogy a tankok és a gépfegyveres katonák megjelenése olyannyira emlékezetes maradt, a hozzá kapcsolódó félelemmel együtt. A biztonságot nyújtó iskola és otthon közti út is élénken él az egykori diákokban, ugyancsak a biztos pontok közötti veszélyek, félelem miatt. Dávid atya személye mintha ennek a törékeny egyensúlynak a biztosító lett volna sokak számára, aminek köszönhetően a félelemtől övezve ugyan, de mégis biztonságban voltak. Elhurcolása és szenvedései ennek a törékeny stabilitásnak a jelképét távolították el, ezért lehetett olyan fontos azok számára is, akik nem számoltak be szorosabb kötődésről. Másfelől, mintha mindenki helyett ő bűnhődött volna, pedig semmit sem követett el.

A forradalmi lelkesedés, remények 57-ben már illegalitásba kényszerültek, az események pozitív emlékezetét a büntetés veszélye árnyékolta be, ami a közösséget végül el is érte.¹³¹ A rend újra helyre áll, de, mint többen beszámolnak róla, már semmi sem ugyanaz. Osztálytársak hiányoznak innen is, onnan is. Az üres helyek emlékeztetik arra a többieket, hogy mi is történt, és hogy ez milyen következményekkel járt az itthon maradók számára.¹³² Az üres székek, a megkínzott Dávid atya, Pannonhalma bencés gimnáziumának belső és külső terei, ahogy remélhetőleg a könyv is, emlékezhelyekként működnek. Kulcsot adnak a személyes és a közös múlt felidézéséhez. Önmagunk megértéséhez társas lényként az időben.

¹²⁹ Szalai 2009: 53.

¹³⁰ Szalai 2009: például 147, 259.

¹³¹ Utólag úgy tűnik egyszerűen példát akartak statuálni. Szalai 2009: 421–428.

¹³² Szalai 2009: 211–212.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Aleida 2008a: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72.
- Assmann Aleida 2008b: Canon and Archive. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 97–107.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet*. Budapest.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford.
- Assmann, Jan 2008: Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 109–118.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*. Budapest.
- Barclay, Craig 1995: Autobiographical remembering: Narrative constraints on objectified selves In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 94–125.
- Barclay, Craig – Smith, Thomas S. 1998: Önéletrajzi emlékezés: a személyes kultúra megteremtése. *Tudomány és Lélek* (1.) 2. 33–59.
- Bartlett, Frederick 1985 [1932]: *Az emlékezés: kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest.
- Berntsen, Dorthe – Bohn, Annette 2009: Cultural Life Scripts and Individual Life Stories. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 62–82.
- Blatz, Craig – Ross, Michael 2009: Historical Memories. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 223–237.
- Blight, David W. 2009: The Memory Boom. Why and Why Now? In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 238–251.
- Boyer, Pascal 2009a: What Are Memories For? Functions of Recall in Cognition and Culture. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 3–28.
- Boyer, Pascal 2009b: Cognitive Predisposition and Cultural Transmission. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 288–319.
- Brockmeier, Jens 2010: After the Archive: Remapping Memory *Culture&Psychology* (16.) 1. 5–35.
- Bruner, Jerome 1991: Self-Making and World-Making. *Journal of Aesthetic Education*. (25.) 1. Special Issue: More Ways of Worldmaking (Spring 1991), 67–78.
- Bruner, Jerome 1998: What is a Narrative Fact? *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 560. 17–27.
- Bruner, Jerome 2001: *The Culture of Education*. Cambridge.
- Bruner, Jerome 2004: Life as Narrative. *Social Research* (71.) 3. 691–710.
- Bruner, Jerome 2008: Culture and Mind: Their Fruitful Incommensurability. *Ethos* (36.) 1. 29–45.
- Christianson, Sven-Ake-Safer, Martin A. 1995: Emotional events and emotions in autobiographical memories In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 218–243.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge.

- Connerton, Paul 2008: Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* (1.) 1. 59–71.
- Conway, Martin A. 1995: Autobiographical knowledge and autobiographical Memories In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 67–93.
- Conway, Martin A. – Pleydell-Pearce, Christopher W. 2000: The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review* (107.) 2. 261–288.
- Donald, Merlin 1997: *Precis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. <ftp://ftp.priceton.edu/pub/harnad/BBS/www.bbs.donald.htm> (Utolsó letöltés: 2010. november 1.)
- Erős Ferenc 2007: *Trauma és történelem*. Budapest.
- Esposito, Elena 2008: Social Forgetting: A Systems-Theory Approach. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 181–189.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: *Az elveszített múlt*. Budapest.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2008: Creating Shared Memories in Conversation: Toward a Psychology of Collective Memory. *Social Research* (75.) 1. 183–216.
- Erdelyi, Matthew Hugh 2008: Forgetting and remembering in Psychology. Commentary on Paul Connerton's 'Seven types of forgetting'. *Memory Studies* (1.) 3. 273–278.
- Fivush, Robyn 2008: Remembering and Reminiscing: How individual lives are constructed in family narratives. *Memory Studies* (1.) 1. 49–58.
- Gilbert, Margaret 2009: A Real Unity of them All. *The Monist* (92.) 2. 268–285.
- Gil-White, Francisco 2001: Are Ethnic Groups Biological „Species” to the Human Brain? *Current Anthropology* (42.) 4. 515–554.
- Goody, Jack 2001: *The Power of the Written Tradition*. Washington – London.
- Goody, Jack 2006: *The Theft of History*. New York.
- Halbwachs, Maurice 1994 [1925]: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris.
- Haslam, Nick O. 1998: Natural Kinds, Human Kinds, and Essentialism. *Social Research* (65.) 2. 291–314.
- Heller Ágnes 2001: A Tentative Answer to the Question: Has Civil Society Cultural Memory? *Social Research* (68.) 4. 1031–1040.
- Heller Ágnes 2006: *Trauma*. Budapest.
- Hirst, William-Manier, David 2009: Towards a Psychology of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 183–200.
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. *Aetas* (14.) 3. 132–141.
- K. Horváth Zsolt 2005: Harc a szocializmusért a szimbolikus mezőben. *Századvég* 35. 31–68.
- Kansteiner, Wulf 2002: Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* 41. 179–197.
- Kónya Anikó 1999: A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Krály Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba: *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 545–558.
- Lambert, Alan J. – Scherer, Laura – Nesse-Rogers, Chad – Jacoby, Larry 2009: How Does Collective Memory Create a Sense of the Collective? In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 194–217.
- Lowenthal, David 1998: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge.

- Mahalingam, Ramaswami 2007: Essentialism, Power, and the Representation of Social Categories: A Folk Sociology Perspective. *Human Development* 50. 300–319.
- Middleton, David – Brown, Steven D. 2005: *The Social Psychology of Experience. Studies in Remembering and Forgetting*. Thousand Oaks – London – New Delhi.
- Nelson, Kathrine – Fivush, Robyn 2004: The Emergence of Autobiographical Memory: A Social Cultural Developmental Theory. *Psychological Review* (111.) 2. 486–511.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. *Aetas* (14.) 3. 142–157.
- Novick, Peter 1999: *The Holocaust in American Life*. Boston.
- Mannheim, Karl (1969): A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Iffúságszociológia*. Budapest, 31–67.
- Olick, Jeffrey K. 1999: Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory* (17.) 3. 333–348.
- Olick, Jeffrey K. 2008: From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies*. Berlin – New York, 151–161.
- Pataki Ferenc 2010: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány* 7. 778–798.
- Pataki Ferenc 2003: Együttes élmény, kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 1. 26–36.
- Pataki Ferenc 1999: A kollektív narratívunok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba: *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, 577–581.
- Pennebaker, James W. – Gonzales, Amy 2009: Making History: Social and Psychological Processes Underlying Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 171–193.
- Poole, Ross 2008: Memory, History and the Claims of the Past. *Memory Studies* (1.) 2. 149–166.
- Ricoeur, Paul 2004: *Memory, History, Forgetting*. Chicago – London.
- Robinson, John A. 1995: Perspective, meaning, and remembering. In: Rubin, David C. (ed): *Remembering Our Past*. Cambridge, 199–217.
- Roediger, Henry III. – Zaromb, Franklin M. – Butler, Andrew C. 2009: The Role of Repeated Retrieval in Shaping Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 138–170.
- Roediger, Henry III. – Wertsch, James V. 2008: Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies* (1.) 1. 9–22.
- Ross, Michael – Wang, Qi 2010: Why We Remember and What We Remember: Culture and Autobiographical Memory. *Perspectives on Psychological Science* (5.) 4. 401–409.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában*. Budapest.
- Singer, Jefferson A. – Conway, Martin A. 2008: Should We Forget Forgetting? *Memory Studies* (1.) 3. 279–285.
- Sperber, Dan 2001a: *A kultúra magyarázata*. Budapest.
- Sperber, Dan 2001b: Conceptual Tools for a Natural Science of Society and Culture. In: *Proceedings of the British Academy* 111. 297–317.

- Sperber, Dan – Hirschfeld, Lawrence A. 2004: The cognitive foundations of cultural stability and diversity. *Trends in Cognitive Sciences* (8.) 1. 40–46.
- Standeisky Éva 1995: A kommunista polgárelleenség. *Budapesti Negyed* (3.) 8. 209–222.
- Sutton, John 2008: Between Individual and Collective Memory: Coordination, Interaction, Distribution. *Social Research* (75.) 1. 23–48.
- Szalai Béla 2009: *Mozaik. Pannonhalma 1956*. Budapest.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest.
- Tulving, Endel 2002: Episodic memory and common sense: how far apart? In: Baddeley, Alan – Aggleton, John P. – Conway, Martin A. (eds.): *Episodic Memory: New Directions in Research*. Oxford, 269–287.
- Tulving, Endel 2007: ‘Are There 256 Different Kinds of Memory?’ In: Nairne, J. S. (ed.) *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger. III*. USA, 39–52.
- Wang, Qi 2008: On the Cultural Constitution of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 305–317.
- Wertsch, James V. 2008a: Collective Memory and Narrative Templates. *Social Research* (75.) 1. 133–156.
- Wertsch, James V. 2008b: Blank Spots in Collective Memory: A Case Study of Russia. *ANNALS, AAPSS* 617. 58–71.
- Wertsch, James V. 2008c: The Narrative Organization of Collective Memory. *Ethos* (36.) 1. 120–135.
- Wertsch, James V. 2009: Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 117–137.
- Wertsch, James V. – Roediger, Henry III. 2008: Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. *Memory* (16.) 3. 318–326.
- Wessel, Ineke – Moulds, Michelle L. 2008: How many types of forgetting? Comments on Connerton (2008). *Memory Studies* (1.) 3. 287–294.
- White, Hayden 2007: Guilty of History? The Longue Durée of Paul Ricoeur. *History and Theory* 46. 233–251.
- Williams, Helen L. – Conway, Martin A. 2009: Networks of Autobiographical Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 33–61.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2002: Relevance Theory. In: *UCL Working Papers in Linguistics* 14. 249–287.
- Winter, Jay 2009: Historians and Sites of Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 252–267.